

Ағылшын және қазақ тілдеріндегі сәлемдесуде көрініс табатын сыпайылық категориясы

ЖАРИЯЛАНДЫ
09.06.2021

СІЛТЕМЕ
<https://bilimger.kz/100325/>

Ағылшын және қазақ тілдеріндегі сәлемдесуде көрініс табатын сыпайылық категориясы

Хишат Молдир Худагельдықызы

Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды Университетінің магистранты (Теміртау қаласы, Қазақстан)

Абильдина Салтанат Куатовна

Педагогика ғылымдарының докторы, профессор, Бастауыш оқытудың педагогикасы мен әдістемесі кафедрасының меңгерушісі. Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды Университеті. (Қарағанды қаласы, Қазақстан)

Қазақ тіл білімінде сыпайылық ұғымына жеткілікті дәрежеде мән берілмеді, тек ХХ ғасырдың аяғында сөйлеу әдебіне, әңгіме жүргізу ережелеріне, мәдениет аралық қарымқатынастағы мінез-құлық үлгісі мәселелеріне қызығушылық арта түсті. Бұл сөйлеуші мен тыңдаушылардың әлеуметтік орынды мінез-құлқын лингвисттердің зерттеуге талпынысымен ғана емес, сондай-ақ сөйлеушінің мінез-құлық стилінде, қарым-қатынас жасау әдетінде, мінез-құлық құзіретінің сыпайылық, құрмет және әлеуметтік тұрғыда жарамды мінез-құлық аспектісінде мәдениеттің қалай көрініс табатынын көрсетумен түсіндіріледі.

Сыпайылық анықтамасы жақсы әдеттердің көрінісі ретінде осы құбылыстың мінез-құлықтық (сыртқы) жағын қарастырады. Алайда жақсы әдеттер төмен деңгейдегі мақсаттар мен адамға деген құрметтің жоқтығымен қатар жүруі мүмкін. Мұндай қарама-қайшылық мәнін «polite» және «courteous» секілді ағылшын ұғымдарынан түсінуге болады. Бірінші ұғым көбіне мінезқұлықтың сыртқы аспектісіне қатысты, ал екіншісі сыртқы көрініс пен адамға деген ішкі жақсы қарым-қатынастың үйлесуін білдіреді [Карасик 1992: 49]. Сыпайылық — интеракциондық коммуникация (жеке тұлға аралық байланыстардың орнауы, қолдауы және аяқталуы) барысында қоғамдық-қабылданған

ережелерді сақтауға және даусыз, үйлесімді қатынасқа бағытталған, мазмұны коммуникативтік қылықтың (тілдік және тілдік емес) жоралау стратегиялары жүйесі болып табылатын ұлттық-ерекше коммуникативтік категория деп түсіндіріледі [Т.В.Ларина , 284]. Сонымен қатар, сыпайылық түсінігі әр мәдениетте әр түрлі. Әр мәдениетте тілде көрініс табатын сыпайылық түсінігінің өз мағынасы бар.

Сыпайылық – бұл қоғамның әлеуметтік-мәдени ұйымымен анықталатын, сөйлеу мен іс-әрекетте әдеп қағидаларын сақтау, әдеп тәртібі негізі, кез келген коммуникативтік тұлғааралық қарым-қатынасты білдіретін әрекеттің ажырамас белгісі.

Сыпайылық категориясының формалары дербес жүйе болып табылмайды. Олар өзгермелі, тарихи уақытты және қолданудың әлеуметтік мәртебесін білдіреді. Сыпайылық категориясының формалары қандай да бір қарым-қатынастың ресми және бейресми жағдайына байланысты болады.

Сыпайылық категориясы жөніндегі мәселені мәдениетаралық тұрғыда қарастыру кезінде ең алдымен сыпайылық, сыйластық, ықылас, құрмет секілді әмбебап ұғымдар әртүрлі тілдер мен мәдениетте түрлі мағынаға ие екенін білу керек.

Бір-бірін дұрыс танымайтын адамдар арасында әлеуметтік қашықтық нақты байқалады. Мұнда рөлдік мінез-құлық өзара ортақ сақтықпен, формальдылықпен сипатталады. Әлеуметтік арақашықтықтағы сыпайылық формальды көрініске ие. Істің шынайы жағдайын жасыратын, әңгімені жорта бұру үдерісі жүзеге асады. Әлеуметтік арақашықтықта сөйлеушінің тыңдаушыға қарым-қатынасы жанама түрде жүзеге асатыны байқалады [Карасик 1992: 8-30].

Жақындасу тұжырымдамасы нақты сөйлеу актілерімен байланысты болады. Бұл жағдайда жақындасу тұжырымдамасы қолданыс ерекшелігі қағидаты бойынша таңдалған сәлемдесу және қоштасу формулалары негізінде көрсетілген. Дж. Лич мұндай сөйлеу актілерді табиғаты бойынша сыпайы санайды ('intrinsically polite') [Leech 1983: 106]. Шындығында да, олар арқылы сөйлеуші әңгімелесушіге деген ілти патын көрсетеді, оны танып, біліп, құрметтейтіндігі, жақсы көріп, бағалай білетіндігі жөнінде хабарлайды. Алайда сыпайы мағынада білдірілген ілтипат деңгейі әртүрлі мәдениетте түрліше болуы мүмкін.

Қазақ және ағылшын тілдеріндегі сәлемдесу формулалары

Сәлемдесу қарым-қатынас үдерісі кезінде үлкен маңызға ие. Ол бірнеше қызмет атқарады. Ең алдымен, бұл – қарым-қатынас орнату тәсілі, сізді байқағандығының белгісі, әлеуметтік ынтымақтастық нышаны. Сәлемдесуден қарым-қатынас бастау алады, оның үндестілігін анықтайды.

Аталған сөйлеу актісінің әмбебап сипатына қарамастан, мұнда қазақтар мен ағылшындардың сәлемдесуінде ұлттық-мәдени ерекшеліктер де байқалады.

Сонымен қатар сәлемдесу формулалары кейбір диалектілік ерекшеліктерге де ие, бұл қазақтардың тарихи және географиялық тұрғыда жүзге бөлінуімен тығыз байланысты болуы керек. Мысалы, “Сәлем!” ең кең таралған сәлемдесу формасына жатады, көбінде бейтарап жағдайда қолданылады, бұл форманың Маңғыстау облысында “Сәлем бердік!”, ал оңтүстік аймақтарда “Салам!” секілді ауызекі таралған нұсқалары бар.

Қазақ қоғамында үлкенге құрмет, ізеттілік таныту кеңінен белең алған. Балаларды ерте кезден бастап ата-анасы және жасы үлкен бөгде адамдарға қарсы сөйлемеуге, оларға орын беруге, қызметшіл болуға үйретеді. Мұндай қарым-қатынас тілде көрініс таппауы мүмкін емес: осылайша, “Сәлеметсіңбе!” деген туыстары немесе өзінен кішілерге қатысты қолданылатын сәлемдесу формуласы төмендегідей нұсқаларға ие: “Сәлеметсіңдерме!” (бірдей жастағы бірнеше адамға қатысты), “Сәлеметсізбе” (үлкен жастағы адамдарға қатысты) және “Сәлеметсіздерме!” (үлкен жастағы бірнеше адамға қатысты). Соңғы екі сәлемдесу формулалары басын июмен, қолын көкірегіне қойып иілумен жиі қатар қолданылады. Аталған ым-ишаралар сәлемдесіп жатқан тыңдаушыларға ерекше құрметті білдіреді. Сөйлеу этикетінің аталған формулаларын талдай келе, сыпайылықтың тілдік элементіне екінші жаққа қатысты сыпайы қарымқатынастың барлық формаларында кездесетін “сіз” жұрнағын жатқызамыз.

Сәлемдесу формулаларын таңдау қарым-қатынас жағдайындағы сөйлеуші мен тыңдаушының бір-бірін танитын немесе танымайтындығына да байланысты болады. Егер олар бір-бірін танымайтын болса, сәлемдесу формасын таңдау негізінен, коммуниканттың жас ерекшелігіне байланысты келеді: құрдас немесе үлкен жастағы адамға “Ассалаумағалейкум!” (ер кісіге) немесе “Сәлеметсізбе!”, ал жасы кішілерге “Сәлеметсіңбе!” не “Сәлем!” формулалары қолданылады. Сәлемдесу формуласын қолдану сондай-ақ ресми немесе тұрмыстық жағдайға да байланысты болады. Ресми сәлемдесудің өзіндік ерекше белгілері болуы керек: тыңдаушыға құрмет білдіру, жас ерекшеліктеріндегі айырмашылық бейтараптылығы, жеке емес жалпы сипатқа ие болу және т.б. Ресми сәлемдесу негізінен, қарым-қатынастың эмоционалды бояудан арылған, тек салттық элемент болып табылады. Қазір жаңа тарихи реалияларға байланысты “Сәлеметсіздерме, ханымдар мен мырзалар!” сәлемдесу формуласы жиі қолданылады. Аталған сәлемдесу формасы тұрмыстық жағдайда қолданылмайды, егер де қолданылған жағдайда әзіл ретінде қаралады.

Жоғарыда аталғандай, сәлемдесу формуласын таңдау сәлемдесіп жатқан адамдардың гендерлік ерекшеліктеріне де байланысты болады. Қазақ тілінде тек қана ерлер қолданатын “Ассалаумағалейкум!” секілді сәлемдесу формасы бар, мұны естіген екінші ер кісі жауап ретінде “Уағалейкумассалам!” формасын қолданады.

Қазақша сәлемдесу барысында көпшілік формалар сондай-ақ қарым-қатынас қатысушыларының денсаулығын сұрау үшін де қолданылатыны қызық. “Амансың ба?”, “Аман-есен ба?”, “Есенсіздер ме?”, “Сау сәлеметсіздерме?” секілді сәлемдесу

формаларының негізінде *аман, есен, сау* сөздері бар. Адресаттың өзінің денсаулығын сұраудан бөлек, қазақ лингвомәдениетінде оның туыстары мен жақын адамдарының денсаулығын, тіпті келген жері туралы жалпылай «*Ел аман ба?*» деп сұрау дәстүрі де кеңінен таралған, мұндай сәлемдесуге сыпайы жауап ретінде «*Жақсы, рахмет*» формасы қолданылады.

Қазақ тілінде сондай-ақ тәулік бөліктерін қолдана отырып сәлемдесу формулалары бар: «*Қайырлы таң*», «*Қайырлы күн*» және «*Кеш жарық*», «*Қайырлы кеш*». Қолданыстағы аталған формулалар адресатқа деген құрметті білдіреді, мұндай сәлемдесуді жұмыста әріптестер арасында да естуге болады, осы формулаларды қолдана отырып бастық қол астындағы жұмысшымен сәлемдесуі мүмкін, жұмысшы да осылайша сәлемдесе алады.

Ағылшын тілінде сәлемдесудің үш бөлігін ерекше атап көрсетуге болады: сәлемдесудің тікелей формуласы (*Hello, Good Morning, Good Afternoon, Good Evening*), қаратпа сөз (*Mr. Wright, Nick, Ladies and Gentlemen*) және ағылшындардың сөйлеу коммуникациясына тән «small talk» элементі (Ларина 2003). Біз тек бірінші бөлігін, яғни сәлемдесу формуласын ғана қарастырамыз. *Good Morning, Good Afternoon, Good Evening* секілді сәлемдесу формулалары көбінде ресми жағдайда қолданылады. Олар сондай-ақ екі құрамдас бөліктен тұрады: «good» – жақсы, жағымды. Аталған сәлемдесудің қысқарған формалары *Morning, Afternoon, Evening* формальды әрі коммуниканттар арасындағы тең құқықтылық белгісін білдіреді.

Осыған ұқсас үрдісті біз «Hello» қысқарған түрі «Hi» секілді сәлемдесу формасында да байқай аламыз. Аталған формалар семантикалық жағынан ұқсас келгенімен, ситуативті қолданыста айырмашылықтары бар. Ең алдымен, «Hi» барынша қысқа форма ретінде жиі қолданысқа ие, бірнеше жыл бұрын сөйлеу этикетінде мұндай сәлемдесуді тек өте жақын, етене таныс адамдар арасында қолдану белең алса, қазіргі кезде бұл формамен жұмысшы мен бастық, кішілер үлкендермен сәлемдесе алады. Сонымен бірге «Hi» тек сәлемдесу үшін қолданылады, әңгімені әрі қарай жалғастыруды меңземейді, ал «Hello» керісінше, әңгімені бастау белгісі ретінде қолданылады. Осы жағдайда сәлемдесудің «ұзақтығы» әңгіменің ұзақтығын білдіреді.

Ағылшын тілінде сондай-ақ төмендегідей сәлемдесу формулалары да бар: «*How do you do*» және «*How are you*» (қысқ. *How're you*).

Алғашқысы кең таралмаған, себебі тек ресми танысу кезінде қолданылады. «*How are you*» репликасы тікелей аударғанда «*Қалыңыз қалай*» деген формаға сәйкес келеді. Оның қысқарған формасы «Hi» тек қана сәлемдесу формуласы ретінде қолданылады, денсаулығы, жұмысы туралы жауапты меңземейді.

Қазақ және ағылшын тілдеріндегі сәлемдесу формулаларында бірқатар ұқсастықтармен қатар, кейбір төмендегідей айырмашылықтар да байқалады:

- қазақ тілінде және ағылшын тілімен салыстырғанда сәлемдесу формулалары саны жағынан басымырақ келеді;
- қазақ лингвомәдениетінде әлеуметтік, гендерлік немесе жас ерекшеліктеріне негізделетін қандай да бір сәлемдесу формулаларын қолдану критерийлері басымырақ келеді; ал ағылшын лингвомәдениеті үшін мұндай ерекшеліктер мүлдем тән емес.
- қазақ тілінде сыпайы сәлемдесудің көрсеткіші саналатын арнайы -сыз/сіз жұрнағы бар, мұны біз шартты түрде «сыпайылық морфемасы» деп атаймыз; Ал заманауи ағылшын тілінде мұндай формальды көрсеткіш жоқ.

Сонымен сыпайылық дегеніміз, қорыта айтқанда, адамдар арасында байланыс орнату үшін жұмсалатын, сол байланысты жалғастыра беру мақсатында қолданылатын ұлттық ерекшелігі бар стереотипке айналған қарым-қатынас формулалары болып табылады. Ал, сәлемдесу – бұл ілтипат белгісі, әңгімелесушінің сізді байқағандығының не сіздің маңызды екендігіңіздің нышаны, әртүрлі мәдениетаралық қарым-қатынасты орнату кезінде түрліше көрініс табатын сыпайылық стратегияларының бірі. Мақалада белгіленген қазақ және ағылшын тілдеріндегі сәлемдесу ерекшеліктерін назарға ала отырып, сыпайылық категориясы әмбебап екеніне көз жеткіземіз. Ол жалпы адами категория болып табылады әрі сөйлеушімен қатар жалпы ұлтты сипаттайды.

Әдебиеттер тізімі:

1. **Агапова, С.Г. Основы межличностной и межкультурной коммуникации.** – Ростов на Дону.: Феникс, 2004. -288с.
2. **Формановская Н. И.** Речевое общение: коммуникативно-прагматический подход. М.: Рус. яз., 2002.
3. **Формановская Н. И.** Речевой этикет и культура общения. М.: Высш. шк., 1989.
4. **Карасик В. И.** Языковой круг: личность, концепты, дискурс. Волгоград: Перемена, 1992.
5. **Ларина 2003д - Ларина Т. В.** Вежливость как предмет лингвистического изучения // Коммуникативное поведение. Вып. 17. / Науч. ред. И. А. Стернин. Воронеж: Истоки, 2003. С. 10-22.
6. **Leech G.** Principles of pragmatics. L.; N. Y.: Longman, 1983.-PP. 131-139.
7. **Әнес Ф.** Удербает А. Диалектологиялық сөздік. –**Алматы: Арыс.2007.** С. 562-612
8. **Бектаев К.** Большой казахско-русский русско-казахский словарь. Алматы: Алтын Казына, 1999.
9. **APCC - Англо-русский синонимический словарь.** Под рук. А.И. Розенмана и

докт. филол.наук Ю.Д. Апресяна. М.: Рус.язык, 1988

10. **Даль В.** Толковый словарь живого великорусского языка: Т 1-4. –М.: Рус. язык, 1989.

ҚМ АА Күәлік нөмірі: **KZ45VPY00102718** — ҚР Мәдениет және Ақпарат министрлігі

© 2026 **Bilimger.kz** Ақпараттық-танымдық білім порталы. Барлық мазмұн авторлық құқықпен қорғалған.